

## **ЩОДО РОЛІ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ У ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ**

*Росіхін В.В.*

*к.ю.н, доцент, Ph.D., доцент кафедри  
історії держави і права України та зарубіжних країн  
Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого*

У теперішньому світі пенітенціарні установи є особливо важливим владним інститутом, що своєю діяльністю сприяє забезпеченню стабільності процесів розвитку соціуму. В складній системі державних органів пенітенціарні інституції виконують значне функціональне

навантаження в руслі реалізації пріоритетних завдань державної пенітенціарної політики задля охорони правопорядку, забезпечення законності і протидії злочинності. Проте, соціальна роль і справжній зміст діяльності сектору виконання покарань залежить багато в чому від існуючої політико-правової системи в державі, форм і методів здійснення державного управління соціальними процесами. Щодо ролі пенітенціарних установ, то у більшості тлумачних словників термін «роль» тлумачиться як рід, характер та ступінь певної участі чогось в чому-небудь. В.Т. Бусел тлумачить «роль» як роботу, вияв себе в чому-небудь; становище, стан, обумовлений певними обставинами. «Відіграти роль» означає здійснювати вплив на щось [1, с. 1085].

Слід зазначити, що функціонування пенітенціарних установ, як і інших ланок державного механізму протягом всієї історії радянської України, характеризувалося значною ідеологічною заангажованістю. Це виражалось в тому, що система виконання покарань була для політичного керівництва держави рад одним із інструментів руйнації імперських основ політичного і суспільно-економічного ладу. Враховуючи радикально швидкі темпи одержавлення нової радянської ідеології паралельно з формуванням нового типу політичного режиму, тогочасне суспільство зіштовхнулося з жорстким поділом на класи, пошуком і усуненням «інакомислячих», «класових ворогів», які новою радянською владою сприймалися як шкідливий елемент.

Утвердження радянської влади на Україні забезпечувалося низкою перетворень політико-правової сфери. Передусім, Україна, починаючи з першої радянської Конституції від 14.03.1919 р. [2] ввійшла у довгий період «всевладдя рад». Створювалася особлива правова система, основні принципи якої ґрунтувалися на марксистсько-ленінському вченні про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату. Були закладені підвалини нової моделі владних інституцій з жорстким типом управлінської субординації. Політичний режим, який був установлений більшовиками, контролював усі сфери життя суспільства. Як влучно зазначає Н. Литвин, «формування суспільної ідеології страху було чи не найвідповідальнішою ділянкою в роботі радянських і партійних органів» [3, с. 119].

Однак, незадоволення охопило більшість верств населення, в тому числі й національну інтелігенцію. Людей розумової праці критикували за так звану «дрібнобуржуазну ідеологію», яку вони начебто намагалися нав'язати масам. Штучно популяризувалася теза про те, що інтелігенція є «індивідуалістські налаштованим елементом, який боїться дисципліни» [4, с. 396].

Аналіз літературних джерел та архівних документів свідчить про те, що Рада Народних Комісарів України у своїй нормотворчій діяльності, що повинна була забезпечити чітке функціонування пенітенціарної системи, не обмежилась наданням НКЮ організаційно-розпорядчих і

правотворчих функцій відносно органів і установ виконання покарань, а постійно продовжувала діяльність, спрямовану на визначення основних принципів, які мали стати засадами нової кримінально-виконавчої політики. Наслідком цієї роботи була ціла низка декретів: «Про впорядкування впровадження справ про осіб, які утримуються під вартою» від 1 березня 1919 р. [5, с. 142-143]; «Про дострокове звільнення» від 21 березня 1919 р. Ці документи підтверджували формальне дотримання більшовицьким урядом основних прав людини і громадянина, які полягали у виключенні можливості незаконного перебування під арештом будь-якої особи та реалізації принципу економії покарання залежно від поведінки особи під час відбування покарання та ступеню тяжкості скоєного злочину. На практиці ж все було інакше. В масовій свідомості більшовиків знищення експлуататорських класів і всіх ворогів радянської влади взагалі сприймалось як один з найважливіших кроків на шляху до комунізму. Ця оманлива «простота» штовхала каральні органи на винищення цілих соціальних груп.

Слід зауважити, що на початковий етап формування радянської влади припадає початковий етап становлення радянського права, яке формувалося не системно і кволо. Відсутність у правоохоронних органів чіткого бачення того, що саме є злочином і яке покарання повинно бути за нього передбачене, призводило до катастрофічного збільшення числа ув'язнених за дрібні злочини, які до того ж ще й протягом тривалого часу перебували в статусі підслідних, оскільки судова система фізично була нездатна впоратися з такою кількістю справ. До того ж, класова боротьба призводила до ситуації, коли правові норми в практиці примусових органів не бралися до уваги: право підпорядковувалося «революційній доцільності», яка ніким не регламентувалась і не контролювалась. Кожен співробітник примусових органів розумів «революційну доцільність» по-своєму.

До 1922 р., тобто до прийняття перших радянських Кримінальних та Кримінально-процесуальних кодексів, суди виносили ухвалу щодо провини заарештованого, спираючись на низку інструкцій, розпоряджень, обіжників тощо та власну правосвідомість. Результатом цього була відсутність уніфікованої системи покарань і переповнені місця позбавлення волі. Тільки з середини 1920-х рр. як результат введення Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів, уніфікується система вироків, а разом із цим дещо впорядковується пенітенціарна політика.

Одночасна реалізація комплексу заходів нової радянської політики вимагала від влади пошуку специфічної моделі реалізації управлінської функції, при якій потенційний політичний супротив окремих соціальних груп слід було звести до мінімуму. Відповідно, формувалася необхідність у розбудові нових радянських органів примусу.

Поява та еволюція органів примусу в радянській Україні відбувалась пізніше, ніж у РСФРР. Враховуючи єдине партійне керівництво для УСРР і РСФРР, М.О. Фролов підкреслює, що органи держбезпеки, міліції, прокуратура та суди, увесь масив законодавчої бази в радянській Україні започатковувались і формувались згідно з апробованим у радянській Росії досвідом [6, с. 192]. Більше того, політична еліта СРСР була зацікавлена у тому, щоб органи держбезпеки (ЧК – ДПУ – НКВС) підпорядковувались безпосередньо Москві, а вся правоохоронна система працювала за аналогічним законодавством, яке існувало в РСФРР і УСРР та інших союзних республіках. Як органи придушення опору противників радянської влади засновувалися - Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), народні суди і революційні трибунали, робітничо-селянська міліція, власна система виконання покарань. Головною в системі каральних органів була ВУНК. Як правило, очільника ВУНК визначали у московському центральному владному центрі (1919 р. головою ВУНК став відряджений з Москви Мартин Лаціс).

В цілому на той час правоохоронна та пенітенціарна система як ланки одного конструкту тогочасного державного ладу переживали початкове становлення за умов фактично повної відмови від попередньої логіки боротьби із негативними суспільними явищами за часів Російської імперії. Що стосується пенітенціарного апарату, як справедливо вказує О. Міхеєва «...пенітенціарна система переживала перманентні перетворення в пошуках оптимальної моделі, яка б відповідала новим ідеологічним настановам і була би при цьому результативною» [7].

Слід обов'язково загострити увагу на тому, що протягом 1918-1919 р. з-за громадянської війни територіальні кордони юрисдикції радянської влади на Україні були досить рухливими. Внаслідок цього процеси формування організаційно-управлінської структури пенітенціарного сектору гальмувалися. В організаційному плані пенітенціарна система Радянській Росії була підпорядкована Народному Комісаріату юстиції з кінця 1917 р. Подібна модель була притаманна й новій радянській Україні. Крім того, в організаційно-функціональному плані, тривав пошук оптимальної структури взаємопов'язаних елементів – типів місць позбавлення волі, які були б між собою логічно пов'язані та забезпечували перехід різних категорій ув'язнених із місця на місце в міру перевиховання.

На первинному етапі становлення радянської влади та формування соціалістичного ладу, в умовах гострої суспільної конфронтації, економічної кризи, дефіциту продовольства з одного боку зростає рівень загальнокримінальної злочинності, а з іншого боку – на порядок денний виходять питання ствердження ідеології, переслідування та ізоляції незручних для наростаючого тоталітарного режиму осіб. В цих умовах на пенітенціарні установи покладається, головним чином, два основних завдання: виправлення злочинців шляхом морального перевиховання та

забезпечення ізоляції від суспільства класових «контрреволюційних» елементів.

Виправлення злочинців шляхом перевиховання відбувалося обов'язково з залученням до праці і урахуванням ідеологічної складової. Формально, головною ідеологічною настановою роботи з засудженими були ідеї переорієнтації сенсу покарання з «помсти» на «виправлення» [8, с.11] та формування такої системи покарання, що не несе в собі страждання як виправного заходу. У місцях позбавлення волі почали проводитися лекції, концерти-митинги, співбесіди на політичні теми. Як свідчать архівні джерела, їх проводили спеціально запрошені для цього особи [9]. Крім того у місцях позбавлення волі засновувалися клуби, театри, бібліотеки з чисельними книгами та брошурами з політичних питань.

Важливою функцією пенітенціарних установ у процесі становлення радянської влади було підвищення рівня обізнаності ув'язнених. В місцях позбавлення волі організовувалися курси елементарної граматики і читання. Таким чином в певному сенсі тюрми ставали полем боротьби з неписьменністю, осередком культурно-просвітницької роботи та, головне, підвищення політичної самосвідомості в'язнів. Такий підхід молодій радянській державі, коли гуманна складова покарання розширюється, був обумовлений реалізацією загально ідеологічних установок партії і держави про необхідність посилення просвітницької та виховної роботи серед населення. Додаткового ідеологічного забарвлення пенітенціарній системі надавало також і те, що за місцями позбавлення волі спостерігали різноманітні суспільні об'єднання та організації, а також спеціально організовані наглядові структури, серед яких – комітети незаможних селян, робітничі та селянські комісії, створені органами робітничо-селянської інспекції, різноманітні агітаційно-лекційні групи, театральні колективи та об'єднання вчителів, мобілізованих на роботу з ув'язненими Народним комісаріатом просвіти. Пенітенціарні установи стали важливим суб'єктом роботи по радянзації свідомості частини тогочасного суспільства.

Окрім, в цілому, позитивного антикримінального навантаження, на пенітенціарні установи покладалося завдання щодо забезпечення ізоляції від суспільства класових «контрреволюційних» елементів. Специфіка самого змісту такого напрямку роботи пенітенціарних установ на самому початковому етапі становлення радянської влади в Україні була обумовлена формуванням тоталітарного карально-репресивного політичного режиму. Фактично, дійсно, значна кількість буржуазного елементу була відірвана від суспільства. Але в той же час, основну питому вагу цього контингенту ув'язнених становили особи, які не є суспільно небезпечними. Навпаки, більшість з них складала прогресивну частину суспільства (науковці, інженери, колишні підприємці, фермери). Контрреволюційний елемент намагалися утримувати окремо від інших ув'язнених.

Таким чином, пенітенціарна система молодшої радянської України на початку ХХ століття мала статус допоміжного знаряддя правлячої партії по реалізації політики формування радянського типу державності.

#### **Список використаних джерел:**

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. Бусел В.Т.]. □ К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002.
2. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки від 14.03.1919 р., ухвалена на III Всеукраїнському з'їзді Рад // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://histua.com/knigi/istoriya-derzhavi-i-prava-ukraini-zaruba/konstituciya-usrr-1919-r>
3. Н. Литвин Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією / Литвин Н. // Вісник КНТЕУ. □ 2010 р. □ № 3. □ с. 119-126.
4. Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. Политическая история России. От становлення самодержавця до падення совесткой влади / Ш.М. Мунчаев, В.М. Устинов. □ М.: «Норма». □ 1999.
5. Борьба с преступностью в Украинской ССР (1917–1967): В 2 т. – К.: Наукова думка, 1966. – Т.1.: 1917-1925 гг.
6. М.О. Фролов. Органи держбезпеки у політичній системі Радянської України 20-30 –х років ХХ ст. / Фролов М.О. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. □ 2010. □ вип. XXVIII. □ С. 191-204.
7. Оксана Міхеєва. Ідеологія та реальні умови перевиховання злочинців у місцях позбавлення волі в Україні часів непу (із книги «Становлення та функціонування правоохоронних органів УСРР (1921–1928 рр.): історичні аспекти») // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/md/213-213>.
8. Культурно-просветительная работа в тюрьме // Еженедельник советской юстиции. – 1922. – № 19-20. – С. 11.
9. ЦДАВО України. □ ф.5. □ оп. 1. □ спр. 671. □ арк. 61.